

О.В.Стадник

ПИТАННЯ ОСВІТИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ОСНОВА»

У 40-х роках ХІХ ст. в Україні виходило кілька альманахів: «Киевлянин» М.Максимовича (1840), «Ластівка» Є.Гребінки (1841), «Сніп» О.Корсука (1843), «Молодик» О.Бецького (1843—1844), чотири випуски «Южнорусского сборника» А.Метлинського (1848). У ці роки А.Метлинський та І.Срезневський, а згодом і М.Максимович порушують питання про видання періодичного українського органу. Але їхні намагання не увінчались успіхом.

Наприкінці 50-х років відбулися важливі зміни в економічному і громадському житті Росії та України, що посприяли позитивному вирішенню питання про видання українського журналу. У жовтні 1858 року П.Куліш офіційно звертається до Міністерства народної освіти, аби дозволили йому видавати український журнал. У проханні зазначалось, що журнал «будет чужд политике», його завдання полягатиме в ознайомленні читачів з оповіданнями, романами, статтями з питань сільського господарства, торгівлі та промислів Південної Росії, а також з критичними статтями на художні твори. Згідно з пропозицією П.Куліша журнал мав виходити під назвою «Хата: южно-русский журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства». Проте йому було відмовлено у виданні журналу: через політичну ненадійність автора.

Згодом П.Куліш все ж отримує дозвіл на видання збірника-альманаха під тією ж назвою (вийшов з друку в 1890 р.). На жаль, альманах не зміг задовольнити зрослих потреб і завдань української культури та літератури. Питання про український орган визріло на українському ґрунті в такій мірі, що його ніяк не можна було відкласти на подальший час. Тому невдовзі вийшов новостворений журнал, який після значних дебатів отримав багатозначну назву «Основа». Видання у 1891 році журналу «Основа» було значною подією в культурному і політичному житті України. Шлях до випуску журналу був довгим і складним, а початки його закладалися ще у 30-х роках ХІХ ст. і були пов'язані з активною діяльністю одного з діячів української культури Ізмаїла Срезневського, який видавав альманахи, збірники («Украинский сборник», «Запорожская старина»), де друкувались окремі твори українських письменників. Редактором «Основи» став В.Білозерський. Журнал призначався як для високоосвічених читачів, так і для людей з середньою і початковою освітою.

Цільове призначення часопису «Основа» полягало в тому, щоб знайомити читачів з життям краю, публікувати художні твори, відкрити для українських письменників, науковців та інших діячів дорогу до читача. Редакція журналу прагнула надати можливість публікуватись усім мислячим людям, допомогти їм оприлюднити праці історичні, економічні, етнографічні, «относящиеся к народу, который говорит языком южно-русским и к самой почве, на которой он утвердил свое существование» [1861, №1, с. 6]. Це був перший український літературно-науковий журнал, головною метою якого було сприяння розвитку національного руху і національного самопізнання. На час виникнення і розгортання діяльності журналу припадає особливо напружена боротьба, пов'язана з ліквідацією кріпацтва і подальшим розвитком країни. З номера в номер друкувались в «Основі» нариси, дописи, листи, в яких правдиво змальовувалось становище пореформеного селянства. Особливу увагу приділяв журнал питанням промисловості і торгівлі в Україні. Друкувались історичні, етнографічні, фольклорні, географічні розвідки. У центрі діяльності були також питання, пов'язані з освітою та культурним розвитком народу. Зазначалось, зокрема, що «Основа» буде уважно слідити за діяннями общества и распоряжениями правительства на пути народного образования и сообщать обо всех

явленнях жизни, полезных или вредных просвещению, на всем пространстве южно-русского края» (1861, №1, с. 4).

Матеріали освітянського спрямування на сторінках «Основи» можна умовно поділити на кілька груп. Основну частину відомостей про стан освіти в тогочасній Україні знаходимо в розділі «Вісті». Тут є інформація з різних куточків України про відкриття нових і діяльність уже діючих шкіл, про матеріальне забезпечення шкіл, про склад учнів і рівень їх підготовки тощо. Уже в першому номері вісті про Полтаву починаються з того, «що найбільше лежить коло нашого громадського серця, в чому найбільший вжиток для народу вбачаємо, що робить людей і розумними, і добрими, і правдивими — се б то грамота і школи» (1861, №1, с. 318). Далі автор замітки О.Переходовець подає дані про те, які навчальні заклади діяли в Полтаві в 1859 — 1860 рр., хто там навчався. Так, для хлопців існували гімназії, кадетський корпус, духовна школа чистописців, школа п.Таксиса, німецька, єврейська школи; дівчата мали змогу отримати освіту в інституті для панночок, приютах, численних приватних школах. Функціонувала також при місцевій тюрмі недільна безплатна школа, де навчались діти і дорослі. Разом з тим відзначено брак сільських шкіл: «у Полтавській губернії на 130 селян доводиться один тільки письменний».

У численних повідомленнях «З г.Борзни» (Черниговской губернии)» (1861, №1), «Из Ананьева (Херсонской губернии)» (1861, №1), «Из Лубен (Полтавской губернии)» (1861, №5), «Из Твердохлибов Кременчугского уезда» (1862, №1), «З Полтави» (1862, №1), «Из г. Таращи (Киевской губернии)» (1862, №4), «Из г. Броварь» (Бессарабской области)» (1862, №6), «Из Борисполя» (1862, №6) змальовується піднесено-урочистий настрій, з яким громадськість сприймала відкриття нових шкіл. Констатується також збільшення сільських і церковних шкіл: «Школы, заводимые теперь у нас в каждом селении и почти при каждой церкви и, главное, по одному бескорыстному усердию лиц, вызывающихся учить, — дело почти новое» (1862, №1, с. 61). Але відкриття цих шкіл не всюди зустрічали з ентузіазмом, хоча віддавати в них дітей на науку селянам було простіше і дешевше. Це пояснювалось тим, що часто після трьох років навчання у «казенных» училищах, які функціонували в повітах, «некоторые из учеников этих училищ буквально не умели еще разобрать посторонней книжки» (1862, №1, с. 63). Очевидно, низький

рівень знань частково можна пояснити тим, що навчання в школах велось російською мовою, і більше селянських дітей та «школа мучила, як учила». Не вміючи читати українські книжки, учні, вийшовши зі школи, через кілька років відвикали від читання, забували й те, чому їх навчали в школі. Тому загальна маса населення зіставалась темною і неосвіченою. Шаблонно-догматичними були зміст навчання та його основні засоби. Про це йдеться в статті «Другий лист з Дударів» (1861, №11—12, с. 107): «можна і церковне читати, навчившись по гражданському, а то наче наперекір тобі, усе псалтирі та часословці — а дальше а ні же! Ще й то учать по старому, так, що з цілої сотні вибереться хіба тільки 7—8, що дійдуть пуття, а останні й так підуть, з чим прийшли. Чом не введуть нової методи та рідної мови?», — з болем запитує автор.

Не сприяли заохоченню до освіти і різноманітні чутки, скажімо, про те, що освічених дівчат забирали на царицині фабрики, а хлопців у москалі. Щоправда, нігілістичне ставлення до навчання та освіти не було для того часу визначальним; у багатьох селах дітей з охотою віддавали на навчання. «Мы верим, что дело в них поведенное без оригинальности, но с усердием, с сознанием всей великости дела, с любовью к народу — и главное еще — с умением взяться за дело, заставит крестьянина рано или поздно полюбить от души школу», — читаємо в статті «Із с. Твердохлібов Кременчугского уезда» (1862, №1, с. 65).

На сторінках «Основи» можна побачити і детальну характеристику діяльності окремих навчальних закладів. Так, у статті «Про Полтавську жіночу гімназію», автор, що підписався «Житель Полтави», висловлює глибоку тривогу з приводу майбутнього гімназії і закликає різні верстви населення посприяти її зміцненню та подальшому існуванню. Редакція часопису зобов'язувалась навіть відправляти пожертви на користь навчальних закладів, що потребували допомоги. Конкретні повідомлення про пересилання таких пожертв за призначенням друкуються в журналі регулярно. Пізнавальною є стаття «Ясная-Поляна»: «Два слова о новом явлении в деле народного воспитания», в якій йдеться про те, що «известный повести-писатель граф Л.Толстой, завел у себя в имени Ясной-Поляне, народную школу, сам ею заведывает и даже почти исключительно один обучает бывших своих крестьян» (1861, №8, с. 122). Наводяться виписки з програми діяльності школи графа Толстого, повідомляється про ви-

дання журналу «Ясная-Поляна», що буде складатись з двох окремих випусків: «Школа Ясной-Поляны» і «Книжки Ясной-Поляны».

У звіті про стан Полтавського жіночого училища за 1861 рік (1861, №1, с. 58—71) описані події, що передували відкриттю училища, добре мовиться про його засновників. Наводяться витяги зі статуту училища, цікаві відомості щодо його фінансових справ, перераховуються дисципліни, які читаються, іспити, що здають учні.

На сторінках «Основи» публікуються також ретроспективні матеріали. Історичні матеріали з XVII ст. про поодинокі міста і села свідчать про існування при кожній парафіяльній церкві школи, де дяки-бакалаври не тільки давали шкільну освіту дітям, але й дбали про позашкільні культурні розваги та освіту для дорослих. У 1862 році на сторінках місячника О.Лазаревський на підставі матеріалів архіву колишньої малоросійської колегії подав статистичні дані про кількість шкіл у кожному з семи полків Гетьманщини в 1740—1747 роках. Ця кількість шкіл досить значна: наприклад, Полк Ніжинський мав 217 шкіл, Полк Лубенський — 172 школи, Чернігівський — 154, Переяславський — 119 шкіл і т.д. Українське населення Лівобережжя протистояло централістичній політиці Катерини II й організувало з власної ініціативи і на власні кошти школи для навчання дітей. Через Катерину II закріпачене селянство підупало духом, старі школи занепали, а нові прищеплювались занадто слабо. Сам уряд заводив школи лише у «казенних» селах, у поміщицьких селах могли організувати навчання самі поміщики. Українська людина була засуджена на темність, бо у першій половині XIX ст. шкіл було занадто мало, до того ж вони були московськими, чужими за духом нашому народові, тому високий відсоток «укінчених» давав рецедив неграмотних (6, с. 62—63).

Оскільки освітньо-шкільна проблематика була органічно притаманна часописові «Основа», то закономірними є окремі публікації, присвячені навчальним книгам. Тут друкуються огляди навчальних книг, рецензії на окремі з них. Привертає увагу «Заметка о граматке г. Кулиша, изданой в 1857 году в Петербурге». Її автор п. Горницький зазначає, що ця «книжеца просмотрена духовною и светскою цензурою, и предназначена для простолюдинов и для людей, не получивших школьного образования» (1861, №1, с. 328). Особливу похвалу в граматці Куліша заслуговують «замечательные статьи, из которых она составлена, превосходный язык, каким она написана». Автор

розмірковує над читацькою адресою видання, аналізує різні ціни на граматку в зіставленні з платоспроможністю окремих верств населення, які «в книжные лавки не ходят и из больших городов книг не выписывают» (там же, с. 330).

У розділі «Бібліографія» журналу за січень 1862 року опублікована оглядова стаття «Наські Граматки». У ній аналізуються видання декількох тогочасних Граматок — їх зміст, оформлення, спосіб подання матеріалу. Автор, ставлячи себе на місце дитини, робить об'єктивні зауваження щодо оформлення граматок; наводить цікаві приклади з життя, як привернути увагу дітей до вивчення азбуки, до занять наукою. У цьому ж випуску «Основи» в рубриці «Современная южнорусская летопись» надруковано огляд підручників, які можуть стати помічниками на шляху до знань для дітей і дорослих. Серед них виділяються «Украинская граматка» Л.Н.Яценко, «Українська абетка» Н.Гуцука та «Українська граматка» І.Деркача. Повідомляє читачів редакція про три інші граматки: «Граматку» П.Куліша, «Южнорусский букварь» Т.Г.Шевченка та «Домашню науку» К.Шейковського. На жаль, ця інформація дуже лаконічна і не дає чіткого уявлення про дидактичні особливості і змістові характеристики книг, їх пізнавальну цінність. Щоправда, про призначення і порівняно низьку ціну «Южнорусского букваря» Т.Шевченка можна довідатись з його листа до М.Чалого від 4.01.1861 р.: «Посилаю вам на показ 10 примірників мого «Букваря», а з контори транспортів ви получите 1000 примірників. Добре було б, якби можна розпустити його по повітових та сільських школах... Я чув і читав, що високопреосвященный Арсеній (київський митрополит — О.Стадник) дуже возревновав о сільських школах і скаржиться, що не друкують дешевих букварів. Покажіть йому мій «Буквар»...».

Багатим фактичним матеріалом наповнена рубрика «Гимназическая переписка, изданая бывшим инспектором татаровской гимназии Линеикиным» (1861, №4, 5). З опублікованих листів постає правдива картина життя, навчання, взаємовідносин учнів і викладачів гімназії. Їх зміст дозволяє поринути в атмосферу, що панувала в гімназії, познайомитися з відгуками учнів та їх родичів, знайомих, інспекторів про тогочасне виховання.

Змістовними є публікації узагальненого характеру, що зрідка трапляються в часописі «Основа». Так, наприклад, у статті «Училища, образовавшиеся на юг в последнее время» описується історія

виникнення і заснування перших шкіл на півдні України, наводяться цікаві відомості про недільні школи. До речі, думка про ці «в высшей степени полезные для образования школы» виникла в 1859 р. у Києві в стінах університету св. Володимира і належала відомому професорові, діячеві на ниві народної освіти П.В.Павлову.

До цієї ж групи можна віднести ряд статей М.Лазаревського під назвою «Современная Южнорусская летопись», в яких розглядаються питання про діяльність шкіл, училищ. Серед них: «Народные школы и участие в них духовенства» (1862, №1), «Неудавшийся проэкт Черниговской женской гимназии» (1862, №1), «Школы» (1862, №3), «Необходимость устройства действительно народных училищ» (1862, №3). Лазаревський висловлює свою думку щодо значимості різних видів шкіл, училищ, аналізує рівень знань, що одержують учні в цих навчальних закладах, вносить конкретні пропозиції по удосконаленню системи освіти.

Отже, протягом 1861—1862 років в «Основи» було надруковано багато матеріалів (зімонок, статей, художніх творів) з шкільного життя. Стара сільська школа, гімназія, методи виховання і викладання, побудовані на рабській покорі учня, формалізм у викладанні, тілесні покарання рішуче засуджувались. Від критики старої школи діячі «Основи» перейшли до конкретної практичної роботи. Вони розгорнули широку діяльність по організації народних шкіл з тим, щоб охопити навчанням якомога більше учнів, як дітей, так і дорослих; складали і видавали книжки для шкільної науки та для народу. «Основа» не лише порушувала певне коло питань «у справі народної освіти», а й активно здійснювала роботу в цій галузі.

1. Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст. К., 1959. 2. Грушевський О. «Основа» і російські публіцисти. К., 1906. 3. Дорошенко В. Найновіша література про Куліша П. Львів, 1928 Т. СХІVІІІ. 4. Животко А. Журнал «Основа» 1861—1862. К., 1938. 5. Жуковский А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1991. 6. Історія української культури / Під ред. Д. Антоновича. К., 1993. 7. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990. 8. Основа. Спб. 1861. №1—12. 9. Основа. Спб. 1862. №1—7. 10. Основа // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Гол. ред. В.Кубійович. Paris—New-York, 1966. Т.5. С.1893—1894. 11. Семчишин М. Тисяча років української культури: Істор. огляд культурного процесу. К., 1993.

Стаття надійшла до редколегії 24.01.96